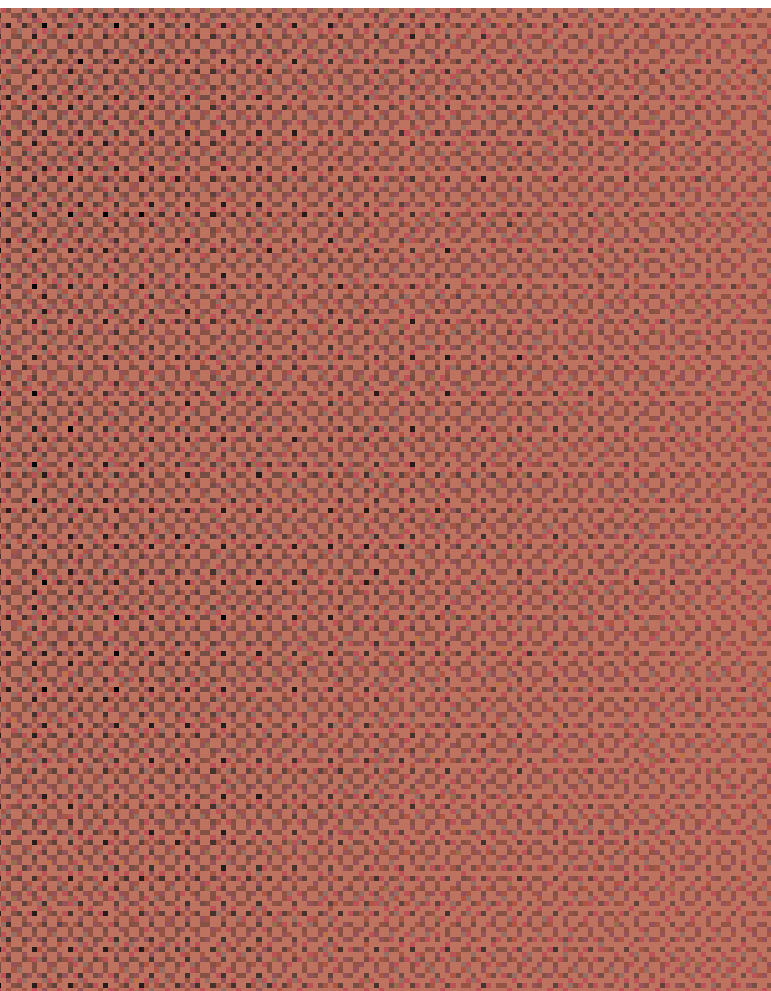

Sanchis Guarner i Joan Coromines

Josep Ferrer i Costa i Joan Pujadas i Marquès [Fundació Pere Coromines]

En primer lloc voldríem mostrar el nostre agraïment per la deferència que ha tingut Santi Cortés, un dels comisaris de l'Any Sanchis Guarner, a l'hora de convidar-nos a participar, al costat de col·laboradors tan il·lustres, en aquest volum d'homenatge amb motiu del vint-i-cinquè aniversari de la mort del filòleg valencià més important del segle xx.

La nostra col·laboració en aquest volum d'homenatge serà la relació entre Manuel Sanchis Guarner i Joan Coromines a la llum de la seva relació epistolar aplegada en l'*Epistolari Joan Coromines & Manuel Sanchis Guarner* que, a cura de nosaltres mateixos i amb pròleg de Jaume Pérez Montaner, editarà la Fundació Pere Coromines a finals d'aquest any.

La relació epistolar entre Joan Coromines i Manuel Sanchis Guarner era una assignatura pendent des de feia temps, i s'afegeix, i en alguns aspectes és complementària, a l'*Epistolari Joan Coromines & Francesc de B. Moll* que vam publicar, prologat per Aina Moll, l'any 2000. D'aquesta manera es tanca, epistolarment parlant, la relació d'aquesta veritable tríada capitolina de la filologia catalana de la segona meitat del segle xx, formada per Joan Coromines, Francesc de B. Moll i Manuel Sanchis Guarner, màxims representants dels tres països —el Principat de Catalunya, les Illes Balears i el País Valencià— units per una mateixa llengua.

L'*Epistolari Joan Coromines & Manuel Sanchis Guarner* reuneix la totalitat de la correspondència conservada entre el lingüista Joan Coromines i Vigneaux (Barcelona, 1905-Pineda de Mar, 1997) i el patriarca dels filòlegs valencians, Manuel Sanchis Guarner (València, 1911-1981). En total es tracta de setanta-quatre cartes —quaranta-sis de J. Coromines i vint-i-vuit de M. Sanchis Guarner— intercanviades entre 1935 i 1974, tot i que el gruix més important de correspondència correspon a les dècades dels anys cinquanta i seixanta del segle XX. Aquesta correspondència és testimoni de la lleialtat, tant en els acords com en les discrepàncies, que va presidir la relació dels dos filòlegs més importants de Catalunya i del País Valencià, lleialtat que els honora respectivament.

No ens dedicarem a recórrer fil per randa els temes tractats en l'*Epistolari Joan Coromines & Manuel Sanchis Guarner*, sinó que ens entretindrem en dos dels temes centrals d'aquesta relació epistolar i només de manera subsidiària tractarem alguns dels temes col·laterals.

Els dos temes centrals als quals acabem de fer referència, que ocupen bona part de la correspondència d'aquest i altres epistolaris i que van fer gastar molts esforços i paper a Joan Coromines i als seus interlocutors són, d'una banda, la polèmica que va suscitar la conferència *Els dos diccionaris* de Francesc de Borja Moll i, d'altra banda, la publicació de la *Contribució al nomenclàtor geogràfic del País Valencià*, de M. Sanchis Guarner.

La conferència “Els dos diccionaris”

Dins els actes de l'Obra del Diccionari celebrats a Barcelona, el 20 de maig de 1954, a la seu de la Caixa de Jubilacions i Subsidis del carrer Aragó, Francesc de Borja Moll va pronunciar la conferència *Els dos diccionaris*,¹ que va provocar un cert rebombori.

Recordem que aleshores M. Sanchis Guarner vivia a Palma acollit pel patrici menorquí després de la seva estada quadriennal (1939-1943) —“clausura” en diu F. de B. Moll irònicament— al penal franquista de Montolivet, on el filòleg valencià va purgar la seva fidelitat republicana i el grau de capità de l'exèrcit. Un cop sortit de la presó, s'instal·là a Palma fins a l'any 1959, quan es reincorporà a València. Durant aquest sojorn mallorquí, Sanchis Guarner ajudà F. de B. Moll en les tasques d'edició del monumental *Diccionari català-valencià-balear* i, a més d'altres tasques editorials, no oblidà mai, irreductible, “l'activitat intel·lectual i patriòtica a què, al costat d'En Moll, em dedico, malgrat que sigui tan poc remuneradora i impliqui tanta estretor en els difícils anys que vivim” (c. 4, a J. Coromines, Palma de Mallorca, 15-III-1950), tenint sempre un ull pendent del País Valencià (CORTÉS: 2002, 114-203).

Pel que fa a aquesta conferència, no deixa de ser curiós un comentari previ del mateix Coromines a Moll (c. 55, Barcelona, 11-V-1954): “Veig que anuncien una conferència vostra sobre *Els dos diccionaris*. Títol que m'interessa i encurioseix molt. Tractant-se de vós estic segur que no hi haurà res que sembli encoratjar la idea de cap cisma en la llengua literària, ni tan sols en la ment de la gent menys entesa, car àdhuc això convé molt d'evitar-ho en les tristes circumstàncies actuals. No cal dir que estic a la vostra disposició, de molt bona gana, si puc donar-vos un parer en cap cas delicat o de dubte. Ja sabeu el meu telèfon? (307656). Vós no ignoreu pas com jo he estat sempre dels barcelonins més activament simpatitzants amb els valencians i balears, i en general dels de criteri més liberal —o si voleu menys rigorosament

1. La versió original de la conferència *Els dos diccionaris* es pot llegir en FERRER & PUJADAS (eds.) 2002: 263-279.

unitarista i purista— en matèria de llengua literària; tot essent, però, ferm partidari de mantenir l'autoritat de l'Institut”, incorporació dins la qual J. Coromines havia ingressat l'any 1950, tot i que no es va fer efectiva fins l'any 1952 quan, després de tretze anys d'exili, tornà per primera vegada a la pàtria.

En aquesta, com en altres circumstàncies, Moll declinà la tutela no demanada que li oferia Coromines. En la conferència esmentada, Moll donà resposta de manera bel·ligerant a una sèrie de rumors, alguns d'ells un pèl malintencionats i d'altres d'una mala bava indissimulada, en contra del *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB), conegut popularment amb el nom de *Diccionari Alcover-Moll*, en curs de publicació. La polèmica, no exempta de confrontació comercial —pensem que al cap de poc, pel setembre d'aquell mateix any, apareixeria als aparadors de les llibreries la nova edició del *Diccionari general de la llengua catalana*, de P. Fabra, beneïda per l'Institut d'Estudis Catalans—, discutia en el fons quin havia de ser el model de llengua literària, que era el terme que s'usava aleshores per referir-se a la llengua estàndard, que s'havia d'usar, quin havia de ser el tipus de llengua, prou ample sense arribar a ser disgregador, que calia per tal que tots els parlants i escriptors dels Països Catalans s'hi sentissin còmodes.

Moll acabava la conferència amb les paraules següents:

El que fa perillar la unitat de la llengua no és l'ús de paraules dialectals, que són fruit de la mateixa llengua; el que fa perillar la unitat és el prurit d'imposar un motllo unitari a tothom i no respectar la personalitat dels escriptors comarcals, que tenen perfectíssim dret a matisar els seus escrits amb mots i formes de les seves regions respectives. Així s'atura l'enriquiment del lèxic i al mateix temps es fomenta el divorci dels escriptors i lectors regionals, s'aconsegueix que es retreguin d'escriure i llegir en català, i es fa, a la llarga, una labor de disgregació, tota contrària de la unitat en nom de la qual es parla. I quan al·ludeixo a les comarques, no vull referir-me únicament a València i a les Illes, sinó a les mateixes regions del Principat; perquè és un fet innegable que en la política cultural catalana s'ha tingut molt poc respecte als valors de Lleida, de l'Empordà, del Camp de Tarragona i d'altres comarques poc o molt allunyades de Barcelona.

Els problemes del llenguatge, i més concretament del lèxic, han de tenir la solució escaient en els dos diccionaris: en un diccionari de criteri exhaustiu que porti tots els materials, i en un diccionari normatiu que vingui després d'aquell i que n'aprofiti tot allò que no sigui barbarisme innecessari, arcaisme ja superat o simple variant local. I la labor pràctica del qui prepari el diccionari normatiu ha de consistir en tenir una major tolerància per a les paraules comarcals, sobretot per a les que bons escriptors ja han usat literàriament.

Jo espero confiat el dia que l'Institut d'Estudis Catalans, amb el seu ben guanyat prestigi i amb la garantia dels noms il·lustres que figuren en la llista dels seus membres, ens doni el diccionari normatiu, ben fonamentat en la coneixença de totes les aportacions precedents, i en el qual figurin els mots catalans, no com una relació d'indultats del rigor acadèmic, sinó com un exponent de la riquesa exuberant de la nostra llengua, sia quina sia la regió on es parli, perquè sempre hem proclamat i proclamarem que allà on es parla català, per lluny que sigui, batega l'autèntic esperit de Catalunya.

Tot just quinze dies després J. Coromines escrivia a Sanchis Guarner (c. 19, Barcelona, 7-VI-1954) per expressar-li la preocupació causada per l'esmentada conferència, a la qual no va poder assistir, perquè “m'he sentit aclaparat d'oïr de llavis d'un amic d'absoluta confiança, probablement l'amic més antic, conseqüent i entusiasta que han tingut ací els valencians i mallorquins —fent clara referència a J. M. de Casacuberta, en l'epistolari del qual amb Joan Coromines curiosament només hi ha una referència escadussera sobre aquest tema (FERRER & PUJADAS (eds.): 2005, 51)—, l'afirmació que [Moll] hi va prendre una actitud fortament polèmica i que el cas és greu. En els moments de màxima gravetat per a la llengua i la pàtria acabarem consumint-nos en una ridícula baralla intestina per insignificàncies?”.

“Demostrarem que som més berebers que europeus?” s’exclama J. Coromines usant una imatge que avui titllariem de políticament incorrecta, però que no es pot negar que és plàsticament efectiva. I acabava la jeremiada lamentant “amb quina fruïció es fregarien les mans els enemics de tots a Madrid!”, tot i deixar una porta oberta a l’esperança que sigui “alguna alarma innecessària i exagerada”. Coromines clou l’epístola sol·licitant una còpia “autèntica” (!) de la conferència: “Què donaria jo per tenir un text autèntic d’aquesta conferència!”, petició que deuria sorprendre i esbalair els seus interlocutors. Coromines no feia la petició directament, perquè el suposava encara a Alemanya en una gira de conferències que F. de B. Moll va fer durant la segona quinzena de maig d’aquell any 1954.

Pocs dies després (c. 20, a J. Coromines, Palma, 10-VI-1954) Sanchis Guarner, no excessivament donat a les obligacions peremptòries epistolars —fet que farà que en més d’una ocasió J. Coromines li ho retregui amb un “Em deveu resposta a diverses cartes, amic Sanchis!” (c. 50, Xicago, 28-IX-1962)—, contestava tot calmant els ànims: “Puc avançar-vos que no hi ha ni per part d’ell ni per part meua —clar està—, el menor propòsit de dissidència, i ni tan sols de polèmica. Únicament podreu apreciar-hi una reacció correcta front a la campanya silenciosa de boicot al nostre *Diccionari*, que algun antic amic nostre i del *Diccionari*, troba ara oportú fer, per causes que no arribem a explicar-nos”, fent una velada referència a Ramon Aramon, secretari perpetu de l’Institut, qui, tot i que després atia els ànims en contra, “va felicitar-lo d’una manera ostensiva, que no li féu cap objecció quan després conversaren privadament, i que anà a acomiadar-lo a l’estació amb grans demostracions d’afecte”. Sanchis li diu que “ja coneixereu el text de la conferència que diré a Moll que us l’envii”. I efectivament així fou. De retorn de la seva gira alemanya, Moll contestà a la petició formulada via Sanchis: “En sobre a part, rebreu el text fidel de la meua conferència del 20 de maig. Ja em direu què us en sembla. L’alarma dels primers moments, entre gent que estimo molt, s’és apaivagada quan han sabut els motius i els objectius de les meves al·lusions. Podeu estar segur que per a comprendre actituds és necessari viure llarg temps a Barcelona i estar en contacte amb molta i diversa gent, no tancar-se entre el nucli d’erudits i simpatitzants de la intel·lectualitat.

“Ja veureu, per la conferència, amb quin respecte parlo de l’Institut, i com corresponc a la campanya que es fa contra el *Diccionari* per la persona que pel seu càrrec té més obligació de propagar tota cosa cultural catalana. Quina diferència entre l’actuació d’aquesta persona i la d’un home tan seriós com En Bohigas, per exemple! A En Bohigas la meua conferència no l’ha alarmat gens, ans l’ha satisfet. I com a ell, ha satisfet un gran sector de públic que no viu reclòs dins un ambient exclusivament intel·lectual sinó que sent els perills d’un academisme excessiu” (c. 57, a J. Coromines, Palma, 14-VII-1954).

La lectura atenta per part de Coromines de la conferència de Moll provocà una llarga carta —la 59, de J. Coromines a F. de B. Moll, Xicago, 26-VIII-1954— de contestació, que és aquell tipus de cartes que justifiquen tot un epistolari i que, de retop, ens ha deixat un dels primers textos teòrics de reflexió sobre el model estàndard d’una llengua moderna com la nostra. Coromines, conciliador, defensa la posició intermèdia: “Sobre aquest tema existeixen moltes posicions i encara més matisos. Hi ha posicions extremes i posicions intermèdies, i la qüestió és molt clara, amic Moll: la raó està amb els del mig, i el tort en això està amb els extremistes, d’una i altra banda”.

2. Moll n’acusa recepció en la c. 62 (Palma, 7-XI-1954), comunicant-li que “En Sanchis i jo contestarem, cadascun des del seu punt de

vista”. El decalatge temporal entre la data de l’encapçalament de la carta de Coromines i la de tramesa és degut al fet que, com reconeix

Coromines, “seguint el meu costum, he deixat dormir aquesta carta important unes quantes setmanes, abans d’enviar-la”.

EDITORIAL MOLL
San Sebastián, 11. - Tel. 2331
PALMA DE MALLORCA 31 març 1954

Dr. Joan Coromines
Barcelona

Benvolgut amic:

El Sr. Carlos Riba que ha estat aï una dies
ens informa de la vostra arribada a Barcelona. En
plau, doncs, donar-vos la benvinguda i ens agraïm
que la censura ha aprovat la publicació del
vostre opuscle "El que s'ha de saber de la llengua catala-
na", amb retalles dures molt petites i realment insigni-
ficants. Ja el tenim a la impremta i si manifestem
el desig de veure les proves, aviat en rebrem.

No creia que vinguéssiu tan aviat i en proposa-
va haver-vos encarregat que en duquíeu l'impressió del Pre-
mi Bonifaci Fabra que en van concedir als fets de la guerra.
No se m'ocorre el nom de cap altre intermediari, i si no sabem
indicar-ne un altre procediment, gosarí demanar-vos que el
vostre retorn als U. S. A. en feu el favor de fer-vos en càr-
rec.

Suposo que no tardarem a venir a Mallorca segons
ens prometíreu l'any passat. Us envio un exemplar de "La lan-
guage linguistique en la actualidad y el Atlas de la Península Ibérica";
he publicat també a l'Editorial Torre "Helenia visigótica. Anàlisi de vin-
tari": si no l'havem rebut també us el transmetré.

Presenteu els meus respectes a la vostra família.
Maurici d'En Moll. Bon vostre

M. Sanchis Guarnier

Carta de Sanchis Guarnier a Joan Coromines (1954).

I raona: “Estigueu segur que homes com En Carles Riba i En R. Aramon, són gent que han lluitat i lluiten contra els exclusivismes i exageracions unificadores de molts, poc informats els uns i molt intolerants els altres.

“Això em sembla essencial per damunt de tot: tots els anomenats en últim lloc estem en una sola barca. I aquesta barca està travessant un tràngol assaltada per corrents i ràfegues d’una i altra direcció.

“També entre nosaltres hi ha diferències, diferències algunes vegades importants i generalment només de matís. És bo que tots exhortem el qui es trobi a l’arjau a servir ben bé en la direcció precisa que cadascú creu la ideal, però no ens posem a forcejar violentament els uns amb els altres per imposar-la. No solament perquè podem bolcar la barca de tots, sinó encara més perquè les diferències en realitat són petites, i mostrem una manca de perspectiva si ens posem a polemitzar amb vehemència per discrepàncies de relleu escàs. Tots tenim un denominador comú: ni creiem que hi hagi cap dialecte amb dret a usurpar les funcions de la llengua literària o digne de suplantar-la per ell sol, ni volem que aquesta rebutgi les aportacions dialectals valuoses. Dintre aquesta tesi general els uns ens decantem a subratllar fortament la primera part d’aquesta definició, d’altres l’altra, i els altres a subratllar-les totes dues amb força igual”. Coromines reconeix que es tracta de diferència de “matisos”: “Tot això són matisos. Però matisos i tot, els sentim amb una gran vivesa; i com que som gent apassionada (altrament no hauríem pogut resistir a tantes adversitats i superar tants obstacles), tenim tendència a engruixir el volum de la diferència, i lluitem amb resolució i tenacitat, per fer acceptar cada un el seu matís particular”.

La posterior contestació, santament indignada, de Moll ocupa la carta 64 (a J. Coromines, Palma, 7-1-1955), però no entra a discutir pròpiament la tesi corominiana sobre el model de llengua estàndard, amb la qual cosa implícitament l’acata, sinó que justifica les causes més pedestres que van provocar la seva conferència: “Estau en un error profundíssim quan pensau que he parlat influït per gent que em volta i em diu “Els altres han dit tal cosa, nosaltres hauríem de tornar-nos-hi dient que no comprin el d’ells”. Que poc em coneixeu! ¿Podeu creure que hauria passat la vida sacrificant-me, com l’he passada, si tingués aquest esquifit criteri purament mercantil, aquesta magror espiritual? Els qui em volten, gent senzilla, sense pretensions d’intel·lectuals, tenen tots un denominador comú: un patriotisme abrandat, a prova de dificultats i de mesquineses d’altri; obren amb un desinterès exemplar, com jo no creia que n’existís encara, i posen per damunt de tot, els interessos de l’obra patriòtica per la qual es mouen. Amb el mateix entusiasme propaguen el *Diccionari català-valencià-balear* que les publicacions Barcino, les de l’Óssa Menor o les de l’Institut d’Estudis Catalans. Però aquests homes carregats de fe i d’abnegació s’han trobat sovint que la seva propaganda del *Diccionari català-valencià-balear* era entrebancada per un treball de sapa que sempre procedia d’elements íntimament adherits a la més alta institució cultural catalana. Imagineu-vos el desencís que havia de produir-los aquest fet incompreensible!

“Concretament, a aquests amics els arriben pertot notícies de la consigna “No compreu el *Diccionari català-valencià-balear*”, i aquesta consigna ha pervingut a coneguda d’una massa important de patriotes que se n’han escandalitzat amb tota la raó. Però la reacció d’ells no ha estat de dir que no comprin el *Diccionari Fabra*, sinó al contrari, comprar-lo ells i recomanar-lo als amics i coneguts, com jo mateix he fet. Tota informació que us hagi arribat en el sentit de dir que els elements de propaganda del *Diccionari català-valencià-balear* entorpeixen la difusió del *Diccionari Fabra*, és tendenciosa i falsa.

“Ara, que l’actitud de determinats elements conspicus del catalanisme enfront del *Diccionari català-valencià-balear* ha indignat els nostres propagandistes i els ha fet lamentar que l’Institut perdi prestigi per estar lligat amb les persones que han pres la dita actitud, això és completament exacte.

Reg. 405

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
CHICAGO 37 • ILLINOIS
DEPARTMENT OF ROMANCE LANGUAGES AND
LITERATURES

Barcelona, 10 d'abril, 1961

Sr. Manuel Sanchis Guarner

Estimat amic: Encara que, molt acafatat per feines urgents, no us puc enviar més que dos mots, no vull deixar d'enviar-vos tot seguit la meua felicitació per la vostra elecció com a membre de l'Institut. Tinc la sensació d'haver fet un pas molt important cap a un dels objectius més importants de la meua vida.

Dissabtes dia 14 (suposo que cap a les 7 del vespre) hi haurà, en diuen, sessió del Ple de l'Institut. M'alegraria de debò que ja hi poguéssiu concórrer, tant de bo. També té importància que repasseu en la data exacta en què rebreu la convocatòria, perquè si s'ensajues es pogués fer corregir deficiències del personal de secretaria. És clar que la vostra presència serà encara més essencial en les sessions de la S.F., i que per a aquestes convindrà fixar dates per endavant amb força antelació.

Us abraça el vostre amic

Joan Coromines

Carta de Joan Coromines a Sanchis Guarner (1961).

“La teoria de la consigna de no comprar el *Diccionari català-valencià-balear* és que no convé que aquest vagi a altres mans que a les dels molt entesos. Suposant que això no fos una exageració, caldria només considerar que els entesos no basten, en el nostre país, per a sostenir una obra tan costosa, i que, encara, molts d’ells no la compren o pretenen que cal regalar-los-la. Pobres obres per als entesos, si haguessin de refiar-se de l’ajut d’aquests!

“Els salvadors del *Diccionari* seran una massa de catalans “no entesos”, però vibrants de patriotisme sincer. I el *Diccionari*, desgraciadament, haurà hagut de fer-se a despit de molts dels “entesos”. Bona dada, edificantíssima, per a la història!”.

El mateix Sanchis Guarner, en una carta sucosa (c. 25, a J. Coromines, Palma, 4-I-1955) una mica anterior, també s’afegí al debat, mediatitzat per les circumstàncies polítiques, que l’ofegaven: “En realitat, la polèmica havia cessat ja aleshores i hui ningú no se’n recorda, perquè tots creïem que en les actuals circumstàncies, podíem esperar més confusions que no pas claredat de la seua continuació, amb la inevitable intervenció dels franc tiradors i amb el silenci —forçat o voluntari— de diverses autoritats”.

“Parleu del tràngol —continua Sanchis— que actualment ens amenaça a tots. La manera de vèncer-lo, però, no és recloure’s i enyorar antigues grandeses, sinó sortejar-lo i aprofitar totes les avinenteses favorables, atenent principalment a restablir el contacte entre els intel·lectuals i el nostre públic, i més encara a l’orientació de les noves promocions, condemnades en gran part a l’autodidactisme i a l’encoratjament de les quals contribueix gens la desdenyosa censura d’alguns incomprensius”.

Sanchis Guarner reconeix, tot fent professió de fe fabrista, en aquesta mateixa carta “que la realitat, tan encoratjadora, que tots els qui treballem en l’estudi de la Llengua catalana —excepte Mn. Grier, que és un cas a part—, siam conscients de tenir criteris molt més coincidents hui que en cap altre moment anterior de la breu i accidentada història de la Filologia catalana, obeeix al fet que tots nosaltres havem admès, substancialment, el fecund mestratge d’En Pompeu Fabra. Les diferències, entre nosaltres, són només de matis, com vós feu observar, i no justificarien mai la vehemència i menys encara en uns moments tan adversos per a tots com són els d’ara.

“Tots admetem que el català literari no ha estat mai —com fou el cas en el francès o el castellà— cap dialecte que s’haja imposat als altres. Vós qualificàreu encertadament de *koiné* la unitat esplèndida de la nostra llengua de l’època clàssica. Els lletraferits de la Renaixença foren eminentment medievalistes i s’afanyaren per restaurar la *koiné* lingüística, però oblidaven la realitat de la llengua viva i les necessitats de la cultura moderna. Els entrebancs foren superats per l’admirable talent sistematitzador del Mestre Fabra, que reeixí a codificar la llengua dotant-la d’una precisió i una flexibilitat realment magnífiques.

“Acceptem tots els principis fabristes, però diferim en el grau de llur aplicació: Cap dialecte té dret a erigir-se en llengua literària, si bé el barceloní té dret a preponderar-hi, però ¿fins a quin punt? La llengua literària ha de beneficiar-se amb les aportacions lèxiques dels dialectes, si bé aquestes no han de ser il·limitades, però ¿el criteri de llur adopció ha de ser ampli o restringit? ¿I què cal fer amb la morfologia? Els problemes de la prosòdia és millor no plantejar-los per ara. La discussió no és, doncs, de principis, i queda limitada al grau d’elasticitat en l’aplicació d’unes normes admeses per tothom. Per molta vehemència llatina que vullguem posar en la disputa, és evident que les divergències de criteri no podrien ser inconciliables.

“Tots sabem que no tenim dret a fer trontollar la unitat de la llengua literària amb les nostres polèmiques; tanmateix, sóc dels qui consideren que no és cap crim de lesa pàtria procurar donar a la llengua literària una flexibilitat suficient perquè puguin adaptar-s’hi, sense violència, els escriptors regionals. Em

Joan Coromines al seu estudi, Pineda de Mar (1979). © Fundació Coromines.

Joan Coromines amb un pagès esquestat per a la recollida de materials toponomàstics a Arcavell (1936). © Fundació Coromines.

sap greu haver de parlar en primera persona, però vull recordar que són prou els valencians que consideren excessiu el meu catalanisme, que m'acusen d'haver-me “venut” als catalans, i això que jo els he cobrat ben poca cosa, ni tan sols honors! Però aquell estat d'opinió existeix, i cal dominar-lo”.

Sanchis Guarner expressa clarament una paradoxa que encara avui és vigent: “És curiós que molts barcelonins tinguen idees tan falses sobre l'ambient literari de València. Molts creuen que no hi ha res a fer, que allò està perdut, castellanitzat tot irremeiablement. Uns altres, en canvi, troben tan natural i lògic i tan planer, que un escriptor valencià domine la llengua literària, com si es tractàs d'un manresà, d'un vigatà, d'un gironí, d'un reusenc, o fins i tot d'un mallorquí”. I es lamenta que “molts dels intel·lectuals barcelonins no han visitat mai València ni Mallorca, i d'altres només n'han rebut una impressió superficial; en tenen una idea falsa perquè només coneixen uns quants valencianistes o mallorquinistes, precisament els qui són catalanistes. I, encara, aquells barcelonins despistats consideren insuficient el catalanisme dels altres i, exigint-los una subordinació incondicional, una abdicació completa, es neguen a escoltar-los cap suggerència; però estan sempre disposats, això sí, a escandalitzar-se davant qualsevol petita imperfecció, o bé, cosa que és pitjor, adopten una actitud de condescendència gens dissimulada, que pretén ser indulgent però que és només indiscriminadora, la qual arribaria a desmoralitzar-nos si el nostre catalanisme no tingués l'origen precisament en l'amor de València”.

I acaba considerant “molt convenient aconsellar als escriptors valencians i balears que preferesquen els mots meridionals i insulars a llurs sinònims del Principat, puix que aquest regionalisme lèxic no fa més que enriquir i matisar la unitat de la llengua”, opinió que Coromines matisa escrupolosament en una carta posterior (c. 26, a Sanchis Guarner, Barcelona, 13-I-1955): “Completament d'acord, doncs, en el dret que teniu de recomanar que balears i valencians no bandegin i àdhuc prefereixin (així ho graduarà jo, i anant més enllà potser ja s'hi va un poc massa) els seus mots regionals genuïns. És a dir: la flexibilitat és el tot, i la tolerància! Eviteu vosaltres també de caure mai en l'exclusivisme que amb raó retraieu a algun contradictori exaltat, i endemés poc representatiu”.

Aquesta polèmica no apareix en els annals de la història cultural del nostre país —només F. de B. Moll en fa esment en les seves memòries (MOLL: 1975, 138-143)—, però, per exemple, alguns fragments, com els que reproduïm a continuació del *Prefaci* de C. Riba a la segona edició del *Diccionari general de la llengua catalana*, de Pompeu Fabra, no s'entenen si no es té en compte aquest context: “No és, doncs, com han interpretat alguns, el *Diccionari Fabra* el simple canemàs d'un futur diccionari de la llengua literària, amb un valor normatiu precari, a perdre així que surti un diccionari més gros. Canemàs, ho és d'un repertori total, que compregués tot allò que lingüísticament és català en l'ample sentit del mot, o sigui, junt amb el que és jutjat de bon ús, tots els arcaïsmes, dialectalismes, barbarismes, col·loquialismes, etc. que el torrent vital d'una llengua en les condicions de la nostra arrossega. La seva confecció és en curs, un curs forçosament molt lent; però la seva urgència és avui molt relativa, sobretot per la publicació del vulgarment anomenat *Diccionari Alcover*, d'una riquesa que senzillament esbalaïx i d'una utilitat que no fóra mai prou benvinguda, si no fos que la disposició tipogràfica de tots els materials en peu d'igualtat fa arriscada la seva consulta a qui no tingui una preparació d'especialista o un sentit de l'idioma molt segur” (RIBA: 1954, XVII).

Potser va ser Coromines mateix qui, involuntàriament, atia la polèmica, ja que Coromines va trameure un esborrany de la llarga carta adreçada a Moll i a Sanchis Guarner a C. Riba (c. 27, a C. Riba, Xicaga, 30-VIII-1954), que lluny d'osques arriba a parlar de “cisma” (c. 28, a J. Coromines, Barcelona, 29-IX-1954), a J. M. de Casacuberta (c. 12, a J. M. de Casacuberta, Xicaga, 16-X-1954) i a L. Nicolau d'Olwer, fet del qual es queixarà Moll mateix: “Com que de vostra carta hi ha molta gent que en té notícia, perquè se'n va fer una propaganda bastant activa (basta dir-vos que abans de jo rebre-la ja me n'havien arribat notícies que la presentaven com un *palmetazo* del mestre a un noiet d'escola), és de suposar suposar que aquesta meua resposta també haurà d'arribar a coneixença de molts”. Coromines s'excusarà de la “propaganda” feta: “de cap manera no responia al meu pensament que la donessin a conèixer i menys que en fessin la mena de propaganda a què us referiu” (c. 65, a F. de B. Moll, Barcelona, 13-I-1955).

Malgrat la poca transcendència posterior de què parlàvem que va tenir la conferència de F. de B. Moll i la polèmica en què, a més de Coromines, també hi participà activament Sanchis Guarner, és innegable que va ajudar al debat, i potser fins i tot el va iniciar, sobre el model estàndard de la llengua catalana, model que, d'altra banda, és el que, amb la contribució de tot ells, s'ha acabat més o menys imposant.

El nomenclàtor del País Valencià

L'altre tema important, per magnitud i contingut, de l'*Epistolari Joan Coromines & Manuel Sanchis Guarner* serà la fixació del nomenclàtor del País Valencià, qüestió en què el nostre filòleg hi esmerçà molt de temps i esforços. De fet, aquest tema ja apunta en la primera carta de l'*Epistolari*, datada abans de la Guerra Civil, per preparar el tercer viatge de Fabra al País Valencià (FERRANDO: 2000, 136-141), viatge que va fer acompanyat de Josep M. de Casacuberta, Ramon Aramon i el mateix Joan Coromines: “Aquest viatge, a més a més d'altres finalitats d'ordre literari, nacional i lingüístic, té la d'entrevistar-nos amb vostè (i les altres persones que hi hagin intervingut, però principalment amb vostè) per acabar d' aclarir els punts dubtosos que resten en el nomenclàtor ortogràfic dels pobles valencians” (c. 1, a M. Sanchis, Barcelona, 9-XI-1935). Evidentment feia referència a l'establiment d'aquella primera llista que es publicà parcialment a la revista *Timó* i que posteriorment Sanchis recuperà, fent-hi les esmenes corresponents, en la seva *Gramàtica valenciana* (CORTÉS: 2002, 102-103). I hi tornà amb motiu de la publicació d'*El que s'ha de saber de la llengua catalana* (1954), de Joan Coromines, text originalment

escrit en anglès, de presentació dels Jocs Florals de la Llengua Catalana de Nova York de l'any 1951 que va romandre inèdit i que va servir per inaugurar la Biblioteca Raixa, a què forçosament s'havia reconvertit la revista literària *Raixa*. En aquesta ocasió, M. Sanchis va complementar el text amb l'útil apèndix *Nomenclàtor dels municipis de llengua catalana ordenats per regions i comarques*.

Ja en aquella ocasió, J. Coromines acceptà una mica a contracor aquest nomenclàtor introduït de matuta per motius editorials i ja advertia que “aquestes coses no solament no es poden resoldre precipitadament i sense una reunió de materials copiosa, sinó que és indispensable sempre de procedir a prolongades consultes amb gent entesa de la regió respectiva” (c. 19, a M. Sanchis, Barcelona, 7-VI-1954).

Es tractava d'aplicar, en qüestions de llengua, el principi ja expressat en altres moments per J. Coromines i encunyat en l'expressió “procedir amb seny de bèstia vella”: “Però sempre és molt poc aconsellable i arriscadíssim de procedir, en les coses d'interès públic o d'interès comú, sense una ampla consulta i una prolongada i calma deliberació de totes les parts interessades: en els EE.UU. he pogut adonar-me que l'existència constant de tals consultes és precisament el que fa possible la democràcia, i que la inexistència llur és sempre el que ha fet fracassar la democràcia a la nostra terra (potser en el fons l'única cosa o almenys la més important de les que l'han feta fracassar)” (c. 19, a M. Sanchis, Barcelona, 7-VI-1954).

I encara hi insistia en el mateix sentit en una carta posterior: “Com us deia, s'hauria de reproduir els nomenclàtors publicats sense cap modificació. Alguns dels retocs que feu, àdhuc en el Principat, són segurament encertats [...], però cap canvi no es pot fer a la lleugera ni per la meua o la vostra autoritat personal; quan es faci una revisió, s'haurà de fer *en conjunt*, fent consultes, i mirant de donar-hi en una forma o altra una aprovació oficial, si més no la de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans” (c. 21, Barcelona, 12-VI-1954).

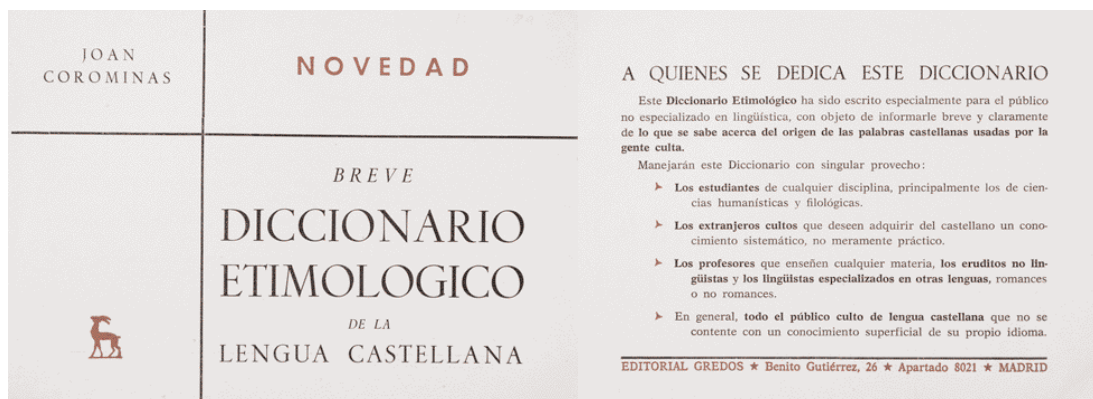
Com en aquella primera carta de l'any 1935, Coromines no s'està de reconèixer l'autoritat decisòria de Sanchis Guarner pel que fa a la toponímia valenciana: “La responsabilitat màxima o millor dit la part principal de la decisió en els noms valencians ha de recaure naturalment damunt vostre, però cal pensar-ho bé i aclarir tots els dubtes abans de procedir a cap canvi” (c. 22, Xicago, 23-VI-1954).

És innegable que Coromines va mantenir al llarg de la seva vida un interès més que demostrat per les coses valencianes i balears i que sempre va lluitar perquè es tingués en compte les peculiaritats lingüístiques de valencians i balears i les seves aportacions a la llengua comuna. En aquest sentit cal comptar l'ingrés l'any 1961 de Francesc de B. Moll i M. Sanchis Guarner a la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, fet del qual ell va ser el principal promotor i instigador, així com de l'“admissió de mots i accepcions valencians i balears en el diccionari”. L'interès de Coromines per aquests temes era, evidentment, generós i bàsicament patriòtic i desmentia “insinuacions” malèvols “en el sentit que pretenc en aquest punt un paper de jutge o d'àrbitre. Res d'això, naturalment. Si en el meu caràcter de vell llebrer, i d'home interessat i amic, hi puc aportar alguna dada d'interès o elements de judici, és clar que ho faré, i si vós, o En Moll en el seu cas, creieu que el meu consell amistós és digne d'escoltar, molt afaïllat, i res més” (c. 45, en mar, 18-III-1962).

Coromines inicià la seva campanya toponímica sistemàtica pel País Valencià a partir de 1960 i fins al 1963. Puntualment, trametrà a Sanchis Guarner informació d'índole diversa de les seves recerques, algunes de divertides, com “a Barxeta hi ha la *Cova dels Porcs*, nom que es retroba a tres o quatre termes de la zona Albaida-Ontinyent-Montesa, pronunciat vulgarment, és clar, *Cova 's Por(k)s* (degué ésser un refugi de porcs fers o senglars) i el mapa de l'Instituto Geográfico y Catastral al 50.000 en diu *Cueva Sport*” (c. 48, Barcelona, 18-VII-1962).

Però la topada va venir amb motiu de la preparació del que seria la *Contribució al nomenclàtor geogràfic del País Valencià*, de Manuel Sanchis Guarner, que l'Institut d'Estudis Catalans publicà l'any 1966: “Aquest projecte vostre —li deia Coromines— ens embrancarà en una infinitat de minúscules qüestions d'escassísim o nul interès nacional i sense cap interès científic: total per a aclarir unes coses ja resoltes en el 99 % dels casos, i que en part no són de la competència primordial del filòleg ni del lingüista; i acabarà de paralitzar l'acció útil de la Secció Filològica en afers dels quals realment depèn la salut de la llengua i el bé del país”. I li recomanava: “Feu-ho, si voleu, com una cosa privada vostra; si ho feu així, compteu amb les meves informacions i ajuda, si és com a cosa de l'Institut d'Estudis Catalans el meu deure és oposar-m'hi” (c. 59, Barcelona, 21-IV-1964).

Curiosament les diferències van venir bàsicament per motius extralingüístics: la divisió comarcal. I l'advertia, amb un punt d'ironia: “Amb això us fiqueu en un vesper i un niu de mals de cap (no us acosteu per Pego, que positivament us trauran els ulls, un cert Carmelo que coneixeu crec que afilea alguna eina per fer-ho)”. “Jo no m'hi vull ficar —diu Coromines en una llarga carta magistral en què passa revista als punts en desacord—: els lingüistes hauríem de mirar de no embrancar-nos en certes coses. Però com a lingüistes i patriotes ens escauria d'ésser més intransigents en certs punts. No entenc com essent-ho podem deixar de mostrar-nos rigorosos en algunes. Sostenim que la llengua és la principal determinant de la nació, i admetrem que no té força per delimitar una comarca? Com és això? No hi ha cap element tan important com la llengua popular per definir una col·lectivitat en termes de geografia humana!” (c. 60, Barcelona, 22-VI-1964). Coromines es referia a l'existència de comarques bilingües en el primer esborrany de la *Contribució...*: “el canvi de llengua és infinitament més fort que qualsevol altre fet de geografia humana, aquest és un fet científic ben establert i indiscutible al meu entendre. És que fins el paisatge canvia, a causa dels canvis de tipus de conreu i del diferent ritme de l'activitat humana” (J.C., c. 60, Barcelona, 22-VI-1964). I, en canvi, de respectar els límits provincials: “En efecte: ni en un sol cas no us permeteu el més petit retoc a aquests límits provincials: heu posat Almenara, que ja és apitxat i en el vessant sud de la serra partidora, amb la Plana i no pas amb Morvedre; heu posat Bocairent amb la Vall d'Albaida, tan allunyada, i no pas amb Alcoi, amb tot i que es troba en el camí d'Agres-Alfafara a Banyeres, que depenen immediatament d'Alcoi tots tres, el darrer en depèn segons la geografia humana, la llengua i àdhuc la divisió oficial espanyola, mentre que vós supediteu Banyeres a la castellana ciutat de Billena (gran part del terme de Bocairent es troba fins i tot al sud de la serra de Mariola, arran d'Alcoi!). Fins En Mateu i Llopis (*País Valencià*, 110) reconegué que Bocairent va amb Agres-Alfafara. I no parlem ja d'altres detalls més secundaris o discutibles: partir la vall del Serpis exactament allà on ho fa el límit provincial, no assignar Marines a la comarca segorbina de la qual és apèndix lingüístic, negligir els llogarets del Pinós pertanyents a la província de Múrcia —entre tots tres, segons el cens de 1940, sumen 1.411 habitants, i el més petit en té 444: entren, doncs, tots tres en la vostra definició dels agregats a establir ortogràficament—, renunciar als pobles de la rodalia d'Aigua-viva-Torredarques-Ginebrosa etc. que encara que pertanyents a la província de Terol parlen la nostra llengua i presenten característiques dialectològiques i geogràfiques que els relliguen molt més al País Valencià que al Principat. Però, per damunt de tot: admetre com a valencians els manxecs d'Utiel-Requena! No n'han tingut mai res, ni abans ni després que ho decidí el legislador de 1833, amb el visible intent de reforçar l'àrea castellana dins la província de València, ells que encara en els nostres dies parlen de “ir al Reino”. Però sembla que per a vós els límits provincials siguin intangibles” (c. 63, Barcelona, 21-IX-1964).

Qüestió enverinada, evidentment, que feia secundària tota altra discussió: “Jo no em fico en si Bell-lloc ha d’ésser “Bell-lloc del Maestrat” (com posàveu a *Timó*) o “Bell-lloc de Benifaixons” (com a la *Gramàtica*) o “Bell-lloc” i prou (com fèieu en el llibret de Raixa) o bé “Bell-lloc del Pla”, com proposeu ara, però el que us diré de totes maneres és que tants canvis resulten perillosos (cf. “Serra de Nàquera”, “de la Calderona”, “de Portaceli” o bé “Serra” i prou): no us pendran per un home vacil·lant, que no sap estar-se quiet?; el Sanchis de 1935, el de 1948, el de 1954, no restaran autoritat al de 1964 si cada un tira pel seu cantó?” (c. 60, Barcelona, 22-vi-1964). Sanchis respondrà a aquesta crítica amb l’argument que la solució era urgent: “Comprenc que no convé haver de rectificar massa sovint, però tampoc no podem ajornar les solucions massa temps” (c. 62, València, 10-ix-1964).

Precisament era el mateix argument patriòtic brandat per Coromines per oposar-se al fet que l’Institut d’Estudis Catalans publicués el nomenclàtor de Sanchis Guarnier el que usava el seu autor per defensar-lo: “crec que no dec escoltar el vostre consell de no escometre la divisió comarcal del País Valencià. Sé que em fico en un vesper, però crec que el meu deure patriòtic no em permet defugir-lo. A València no tenim a penes historiadors, ni geògrafs, ni juristes, ni economistes, ni sociòlegs, ni quasibéres, i els fills del país que l’estimem i volem estudiar-lo, no ens podem permetre el luxe de la divisió del treball i molt sovint ens veiem obligats a moure’ns en camps que no han estat gaire fressats. La divisió dels partits judicials és més inacceptable encara que la provincial, i són molts els valencianistes —i els catalanistes en general— que s’hi interessen. Per això, tot i insistint molt en el seu caràcter provisional, considero oportuna la seva publicació” (c. 62, València, 10-ix-1964).

Evidentment Sanchis reconeixia la importància de la llengua com a tret definitori d’una comunitat, però això no evitava que aquest principi topés amb la realitat a l’hora d’afrontar la divisió comarcal del territori: “Per altra banda, prou que sabem que la llengua no sols és el més notori dels signes diferencials d’una comunitat, sinó també els principals dels factors que li donen coherència i cohesió. Creieu-me que és un problema greu i complex” (c. 62, València, 10-ix-1964).

Coromines proposava una triple solució de consens, que finalment tampoc no va prosperar: “Seria molt preferible d’adoptar qualsevol d’aquestes tres solucions: 1.ª Una mera llista alfabètica de municipis sense cap més referència localitzadora, tal com es féu amb la llista de la Generalitat o la de *Timó*; en els altres noms, referència al municipi a què pertany l’agregat o on es troba el punt culminant de la muntanya, o la desembocadura del riu. 2.ª Un mapa esquemàtic quadriculat i referència a la quadrícula (E3, A4, etc.). 3.ª No posar-hi cap altra demarcació que les quatre clàssiques: Dellà Uixó, Deçà i Dellà

Xúquer, i Dellà Xixona (amb aquests o altres noms), demarcacions inatacables, de sòlid fonament històric, geogràfic i dialectal” (c. 63, Barcelona, 21-IX-1964).

Davant la dificultat d’arribar a un acord —en aquest com en altres casos l’Institut d’Estudis Catalans no secundà totalment les tesis corominianes—, Coromines acceptà la proposta de divisió comarcal del País Valencià amb la condició d’eliminar les comarques bilingües: “Amb moltes coses —potser amb tot això— es podria transigir mentre eliminéssiu les comarques bilingües: més clar les pseudo-comarques travessades per la frontera lingüística quasi-mil·lenària (en el fons, ben sovint, potser molt més que mil·lenària). Generalment es tracta de comarques on la gent de llengua nostra queda així unida a una majoria castellana, i en la majoria dels casos subordinada a una capital xurra” (c. 63, Barcelona, 21-IX-1964). No fer-ho, voldria dir acceptar les posicions blaveres: “Si admetem que la frontera lingüística no té força ni per determinar els límits de les comarques és clar que ens adherim als qui prenen la primera d’aquelles dues posicions, que és la dels castellans, imitats per molts valencians catalanòfobs” (c. 63, Barcelona, 21-IX-1964).

Coromines no s’està de pronunciar paraules molt dures i al·lusions injustes: “S’ha de pensar molt bé el que es fa en aquestes coses en què hi van interessos tan sagrats: altrament hi ha el perill que a còpia d’adaptacions, reaccions i transigències progressives, sota la seva pell d’ovella el marrà es vagi tornant llop i acabi per ser-ho. No us xoqui la franquesa de l’expressió: no oblidó gens que al llarg de la vostra vida heu demostrat amb nobles sacrificis que esteu de la banda de les ovelles; però necessito expressar clarament les meves idees. Sempre hem vist i han vist els bons valencianistes que hi ha dues posicions oposades en la concepció del País Valencià en relació amb la seva llengua, les seves essències i la seva evolució històrica. L’una sosté que els valencians són uns homes del tipus manxego-andalusí que per un atzar de la Reconquesta vingueren a parlar, en llur majoria però no tots, un dialecte català: els valencians, siguin o no de llengua castellana, són uns, absolutament, sense cap diferència (o petitíssima, insignificant), són substancialment castellans-andalusos del migdia, que amb els catalans no tenen res a veure en el fons ni en la manera de ser: la llengua és un detall sense cap relleu o d’importància merament anecdòtica. L’altra sosté que d’una banda la llengua, amb la cultura que en deriva, replasma a fons l’ésser dels pobles, que de l’altra banda les afinitats dels valencians, gent mediterrània i ibèrica, han estat sempre en forma preponderant amb els mediterranis i ibèrics de més al nord, i que aquests caràcters han estat reblats en forma inesborrable per la reconquesta i per la repoblació sobretot, també per la vida històrica en comú fins al temps d’Almansa i àdhuc més tard. Hi ha una transició paulatina i insensible cap al nord, que es va accentuant dèbilment i constantment sense arribar mai, però, a una oposició (o solament en detalls intranscendents); hi ha en canvi cap a l’oest el que és també una transició creixent, però aquesta és en un parell de salts bruscos i profunds, i condueix breument a oposicions, sovint radicals” (c. 63, Barcelona, 21-IX-1964).

Finalment Sanchis Guarner, una mica si us plau per força, es plegà més o menys a la voluntat de Joan Coromines: “El meu opuscle *Contribució al nomenclàtor geogràfic del País Valencià* ha estat objecte de diverses esmenes, per tal d’atendre les vostres suggerències. No hi ha cap poble de llengua catalana inclòs en la mateixa comarca amb altres de llengua castellana”, alhora que li feia saber la necessitat palmària d’un nomenclàtor d’aquestes característiques del País Valencià: “Heu de creure, nogensmenys, que la publicació d’aquest nomenclàtor provisional és tan necessària, que ja la preparaven per compte propi dues editorials catalanes” (c. 66, València, 26-I-1965). D’altra banda, Sanchis Guarner defensava que

l'Institut d'Estudis Catalans havia de donar resposta als problemes actuals del país, país de països, i que no es podia restar de braços plegats: "L'obra de l'Institut té molt poca projecció pública, com tots sabem i lamentem, i ens exposem a ser suplantats si no responem a les necessitats actuals de la cultura catalana, que ara té un ritme i uns problemes ben diferents dels de fa trenta anys" (c. 66, València, 26-I-1965).

De fet, no deixa de ser paradoxal que Sanchis Guarner no participés en l'elaboració de la divisió comarcal el País Valencià que es va acabar imposant, elaborada per Joan Fuster, Max Cahner i Joan Soler, però és innegable que els seus estudis i propostes previs van contribuir a fer-la possible (CORTÉS: 2002, 272).

Una vegada tancat aquest enutjós però necessari capítol de la publicació de la *Contribució al nomenclàtor geogràfic del País Valencià* les relacions entre Sanchis i Coromines es refredaren considerablement, si més no a nivell epistolar. Potser va ser casualitat, però la veritat és que a partir d'aleshores, fora d'algun cas escadusser, la relació epistolar entre tots dos, minsa, queda reduïda a casos molt circumstancials, de mera —i potser freda— cortesia. I és que en aquesta, com en altres circumstàncies, a Coromines no li acabà de funcionar del tot el principi defensat per ell, que deia que "la discrepància, quan hi ha hagut explicació oberta i lleial, no és raó perquè no hi hagi entre vós i jo la col·laboració perfecta de sempre en el terreny personal i científic" (c. 64, Xicago, 6-XII-1964). De totes maneres, ningú no pot negar que la relació entre Sanchis Guarner i Coromines va ser presidida sempre per una lleialtat insubornable a la nostra llengua i al nostre país.

Bibliografia:

- CORTÉS, Santi (2002): *Manuel Sanchis Guarner 1911-1981. Una vida per al diàleg*. València/Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002. (Biblioteca Sanchis Guarner, 59)
- FERRANDO, Antoni (2000): "Fabra i el País Valencià". A: Joan A. Argenter (ed.), *Simposi Pompeu Fabra [1998]*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000, pp. 121-157.
- FERRER & PUJADAS (eds.) (2000): *Epistolari Joan Coromines — Francesc de B. Moll*. A cura de Josep Ferrer i Joan Pujadas. Pròleg d'Aina Moll. Barcelona: Fundació Pere Coromines, 2000. (Textos i Estudis, 2)
- FERRER & PUJADAS (eds.) (2002): *Epistolari Joan Coromines & Carles Riba*. A cura de Josep Ferrer i Joan Pujadas. Pròleg de Jaume Medina. Barcelona: Fundació Pere Coromines, 2002. (Textos i Estudis, 5)
- FERRER & PUJADAS (eds.) (2006): *Epistolari Joan Coromines & Manuel Sanchis Guarner*. A cura de Josep Ferrer i Joan Pujadas. Pròleg de Jaume Pérez Montaner. Barcelona: Fundació Pere Coromines, 2006 (en premsa). (Textos i Estudis, 10)
- GINER I MARCO, Josep (1998): *Obra filològica (1931-1991)*. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana/Denes, 1998.
- MOLL, Francesc de B. (1975): *Els altres quaranta anys (1935-1974)*. Mallorca: Moll, 1975. (Els Treballs i els Dies, 12)
- RIBA, Carles (1954): "Prefaci a la segona edició". A: Pompeu FABRA, *Diccionari general de la llengua catalana*. Barcelona: A. López Llausàs, 1954, pp. XI-XVIII.
- SANCHIS GUARNER, Manuel (2005): *Lletres de resistència (1939-1981)*. Edició, selecció i notes de Santi Cortés. Catarroja/Barcelona: Afers, 2005. (Personatges, 7)